

ПРЕДГОВОР Introductory Words

Философията на ценностите и ценността на философията

Вихрен Бузов

Philosophy of Values and the Value of Philosophy

Vihren Bouzov

Поредният философски том на Библиотека „Диоген“ е със заглавие „Философия и ценности“, като с това нашият колектив има амбицията да постави поне три значими акцента.

Първият акцент се отнася до *ролята на философията във времена на кризи* – тя е познание и интерпретация на ценностите и основа на познавателно-оценъчното мислене. Това е свързано с обстоятелството, че тя се опитва да обхване мястото на човека в света през неговите мотиви, цели и представи за смисъла на живота, щастието и отношенията с другите хора. Философските въпроси са жизнено мотивирани и осмислени. Във времена на кризи хората могат да разберат и осмислят случващото се и перспективите за бъдещето през инструментите на философията и основаващото се на нея критическо мислене. Преди 20 години ЮНЕСКО систематизира ползите от философията за справяне с глобалните предизвикателства в своята „Стратегия за развитие на философията“ и нейното приемане се отбелязва като Международен ден на философията в третия четвъртък на ноември.

Трябва да отбележим, че битието на ценностите не се ограничава само до аксиологическата тематика, до етиката и естетиката, но и до всички останали нейни области: онтологическите категории се опират на система от ценности, в теорията на познанието се извеждат ценностите на познавателната дейност, в

логиката ценностите се отъждествяват със свойствата на рационалността.

Вторият акцент опира до *образователната и културната мисия на философията*, които се осъществяват чрез философстването и обучението по философия. Чрез него децата усвояват ценностите във всекидневния живот, в изкуството, в науката, в човешките отношения, научават се да ги интерпретират и да се опират на тях в избора на своите решения. Овладяването на ценностите е основна предпоставка човек да управлява своя живот и да постига разбиране и комуникация с другите. С такава мотивация една експертна група, в която участвах преди години, въведе дисциплината „Философия и ценности“ в избираемите модули по философия в средното училище. В нашата учебна програма тази дисциплина и проблематика присъства в различни варианти в бакалавърската и в магистърските програми.

Третият акцент е разбирането ни за *необходимостта от споделяне на ценности* в нашата международна научна дейност и проектни изследвания. През 2025 г. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ започва да реализира проект OPEN-EU в Програмата „Европейски университети“ заедно с 10 академични институции от целия Европейски съюз. Нашето разбиране е, че чрез споделянето на ценности с партньорите можем да спомогнем за преодоляване на противоречията, за развитие на образованието през целия живот и за изграждане на интересни съвместни програми.

В нашия том са включени автори от различни страни и различни поколения. Имаме чуждестранни участници от Русия, Сърбия и Нигерия, с които поддържахме традиционни контакти. Доверихме се на млади автори, наши докторанти с изключително интересни статии. Уверени сме, че всеки читател, изкушен от философията, може да намери нещо интересно за себе си в нашето ново издание.

Благодарим на Университетското издателство за дългогодишното сътрудничество в 30-годишната история на нашия Философски факултет и се надяваме, че нашето издание с висококачествени авторски статии ще се радва на признанието на своите приятели и в следващите години!

SCIENCE IN THE LIBERAL UTOPIA
OF PAUL FEYERABEND

DOI: 10.54664/CMYR2782

Vihren Bouzov

Abstract. *The 100th anniversary of the birth and the 30th anniversary of the death of the American philosopher and methodologist of science Paul Feyerabend (1924–1994) is a good occasion to return to the importance of his philosophical concept and to try to reassess the relevance of his warnings against the abuse of scientific chauvinism in the light of the Covid-crisis (2019–2023) and the plans of the elites to limit the normal economic and social development of the world in order to make huge profits for the “rich club” at the expense of the rest of humanity, known as the “Green deal”.*

Keywords: *Paul Feyerabend, epistemological anarchism, scientific chauvinism*

100-годишнината от рождението и 30-годишнината от смъртта на американския философ и методолог на науката Паул Файерабенд (1924–1994) са добър повод да се върнем към значението на неговата философска концепция и да се опитаме да преоценим актуалността на неговите предупреждения срещу злоупотребите с научния шовинизъм в светлината на ковид кризата (2019–2023 г.) и планове на елитите за ограничаване нормалното икономическо и социално развитие на света с цел огромни печалби на „клуба на богатите“ за сметка на останалата част от човечеството, известни като „Зелената сделка“ (*Green Deal*). Ста-

* **Вихрен Бузов** – професор, доктор на науките, катедра „Философски науки“, Философски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: v.buzov@ts.uni-vt.bg

нахме ли жертва на злоупотреба с науката, или просто на „лоша наука“, мотивирала ограничаване на човешките права почти в глобален мащаб? Прави ли бяха западните политически елити и СЗО през 2020 г. да наложат с паническа бързина чудовищни ограничения на пътувания, личен живот, всякакви стопански дейности, дори да спрат спортните състезания, на основата на предсказанията на екип от Империял колидж, Великобритания, че ще умрат десетки милиони (Czyzewski 2020)? Какво общо с демокрацията има идеята за „глобален пандемичен пакт“, с който държавите трябваше да предоставят своя суверенитет на СЗО в случай на здравна криза и защо 194 страни не стигнаха до споразумение през пролетта на тази година (СЗО 2024)? Имат ли основания предупрежденията на големия философ, че симбиозата между държавата и „необоснованата наука“ представляват заплаха за демокрацията? В края на „Против метода“ той се изказва позитивно за отказа на маоистки Китай от агресивната западна медицина и неговото обръщане към традиционните методи за лечение.

Тази година на 25-ия Световен философски конгрес в Рим, в който имах честта да участвам, в програмата имаше секция, посветена на 100-годишнината на Файерабенд, но в докладите не видях анализи на тази тема. Вярно е, че той не доживя времето на големите експерименти с ограничаване на човешките права в „свободния свят“, но не можем да не се изкушим от възможността да приложим неговата утопична концепция към осмислянето на мястото на науката в нашия живот от мащаба на днешния ден.

Ще започна с няколко обобщаващи тези за съдбата на рационалността и с обръщане към някои аргументи от критиката на епистемологичния анархизъм на Файерабенд, които обосновах подробно в студията си „Рационалност, познание, наука“ (Бузов 1996) преди близо 30 години. В нея се съдържаха идеи от дипломната работа, с която през 1989 г. завърших втората си специалност „Теория и история на културата“ в СУ „Св. Климент Охридски“ под ръководството на проф. дфн Димитри Гинев. Тя бе на тема „Научната рационалност в културологична перспектива“

и основен обект на разглеждане в нея бе творчеството на Паул Файерабенд, най-вече книгата му „Против метода“, публикувана за първи път в “New Left Books” през 1975 г. (Feuerabend 1993/Файерабенд 1996). В студията ми цитиранията са по руското издание, което единствено тогава ми беше достъпно (Фейерабенд 1986). Резюме от дипломната ми работа излезе в Годишника на Центъра по културознание на СУ „Св. Климент Охридски“, Том 84, 1995 г. Тук ще прибавя някои аргументи и позовавания и от не по-малко скандалната му и интересна книга „Науката в свободното общество“, излязла през 1978 г.

Паул Файерабенд си поставя за цел да изложи аргументи за преразглеждане на абсолютизирането на концепцията за рационалността и методологичните ограничения в науката. Основният му патос е в непризнаването на универсалните стандарти, универсалните закони, универсалните идеи и поведението, приписвано от тях. Критическите аргументи в „Против метода“ са достатъчно убедителни и са насочени към създаване на „нова теория за развитието на нашите идеи“, издържана в радикален либерален дух. Те представляват терапия, сочеща пътя към освобождаване от диктата на рационалните идеали, които ограничават човека и го принуждават да върви по един единствен път. Неговата концепция отправя сериозно предизвикателство към програмите за строго обосноваване на универсални идеали и норми на научната рационалност от Новото време до края на XX век.

Наистина няма друг ефективен начин за противопоставяне на твърде дългото господство на методологичната концепция за рационалността. Тя предполага конструиране на единен метод и универсална систематизация на науките. От научните теории се изисква да съответстват на редица правила и стандарти, носещи печата на логическата обоснованост и строгост. Рационалността е гарантирана от следването на тези правила и стандарти. Те обхващат процедурите на създаване, развитие и критика на знанието. Тяхната единственост и логичност обуславят приоритета на науката над всички останали форми на познанието. По този начин теорията за научната рационалност не само позволява

да се обособи науката от не-науката, но и става елемент на шовинистичната идеология на науката, насочена към оправдаване на нейната еднолична власт над обществото. Обоснованият от тази теория догматизъм не само пречи на прогреса на науката, защото той се реализира чрез разчупване на методологичните ограничения, но същевременно стеснява периметъра на човешката свобода. Демокрацията изисква право на избор. В анархистичния бунт на Файерабенд се преплитат когнитивно-теоретични и социално-нравствени мотиви. Оказвайки се предварително принудително обвързан с точно една традиция, човек се оказва лишен от възможността да избира между различните „културни традиции“ („форми на живот“). Те се разглеждат като идеологии, които имат привърженици. В духа на марксизма можем да добавим, че удовлетворяват определени социални интереси. В „Науката в свободното общество“ се прокламира изграждането на утопично общество, в което държавата и науката са разделени, по подобие на държавата и църквата в епохата на секуларизацията в Западния свят от Ренесанса и Новото време, а всички традиции са равноправни. Държавата трябва да гарантира запазването на равноправието между тях.

Обществото, в което науката е разделена от държавата, представлява модел на светогледен и социален плурализъм на равноправни традиции и култури. В него рационалността е просто „една от многото традиции“, а не стандарт, с който всички трябва да се съобразяват. Файерабенд подлага на деструкция рационалистическата традиция в науката и философията, възникнала в Древна Гърция и станала доминираща в моделирания от Европа свят в епохата на Новото време. В края на XX век тя изглежда клони към своя упадък. Рационалистският абсолютизъм е компрометиран от злоупотребата с технологиите срещу човека в немските концлагери в периода на фашизма и бързото развитие на военната индустрия, която прави безброй все по-префинени машини за убиване. Можем да се съгласим с Файерабенд, че тази традиция догматично е разделила „разума“ от „практиката“, чистата „теория“ – от „опита“, „знанието“ – от „мнението“, като

по този начин неимоверно е стеснила човешкото възприемане на света. Хуманизмът изисква да се настоява на тяхното обединяване в полза на неограничавания от нищо плурализъм. Докато прагматизмът ратува за свеждането на абстрактните идеи до техните практически последици, рецептата на „Против метода“ е по-семпла: „Разумът“ да бъде схванат като тип практика и към двете да се приложи една и съща гледна точка, а свързаната с него рационалистическа традиция да се признае за равнопоставена на магията, суеверието, фашизма и канибализма. Можем да се съгласим, че познанието и науката са тип практика, доколкото са свързани с овладяването на света от човека.

Първият извод, който можем да направим от критическия анализ на Файерабенд е, че след нея никаква концепция, програма или дейност не може да претендират за запазен и неисторичен монопол над рационалността. Това заключение води към освобождение от абстрактните рационални стандарти и наложените външни критерии, от измамно украсената с авторитета на Разума догматична предзададеност на определени абсолютни истини. Философията няма право да претендира повече за ролята на всезнаещ стожер на рационалността. Няма шанс и нейното натурализиране по модела на природознанието. Познанието е творчески процес, който трябва да намира своите образци и корективи в собственото си развитие. Той не може да бъде предварително ограничаван с правила и регулативи, защото те могат да попречат на неговото развитие.

Най-перспективното позитивно следствие е разширяването на понятието за рационално. Математиката и математическото природознание не могат да претендират за източник на цялата рационалност на познанието – те се отнасят само до ограничени негови аспекти. Познавателната рационалност не може да бъде изчерпана от рационалността на природните науки, нито от тази на хуманитаристиката. Социалната и практическа рационалност също има важни територии и от нея се определя всекидневната човешка дейност.

Файерабенд не само атакува доказаните предимства на познавателната рационалност, но се опитва да я интерпретира и по нов начин. Тя удовлетворява потребността на човека от познание за условията на неговото съществуване. Критерий за познавателната рационалност не е постигането на обективно истинно знание, нито практическата ефективност от реализацията му, а наличието на някакво познавателно съдържание, даващо удовлетворително обяснение на положението на нещата в света. Така периметърът на теорията на познанието се разширява като в него се включват легитимно и други традиции – псевдонаука, религия, изкуство, мит. За да можем да разберем природата и да преобразуваме заобикалящия ни свят, ние трябва да използваме всички идеи и методи, даже и смятаните за неудачни, а не само неголяма част от тях, които предварително сме избрали. Не може да бъде отгъждествена с рационалността и абстрактно схванатата Истина като крайна цел и смисъл на познавателната дейност. Рационални могат да се окажат всички действия или ценности с полезно значение за познанието. Именно това демонстрира примера с Галилей, който е действал като „епистемологичен анархист“. Няма универсално приложими модели за рационално и ефикасно устройство на икономиката, обществото и междучовешките отношения. Това се отнася и за големите проекти, идеи и практики на социализма, демокрацията, фашизма и пазарната икономика. Опитите да бъде наложен някой от тях като всеобщ са част от пагубните следствия на „модернисткия“ проект. Същото важи и за тоталната и безразделна власт на Европа над света, за еднополюсния модел на управление на ръководения от САЩ Запад. Няма универсални права на човека, приложими за всички общества и морални норми, които да може да бъдат наложени като всеобщ стандарт. Космополитният универсализъм изглежда безперспективен.

Едва ли можем да се съмняваме, че за методологичните дебати от втората половина на миналия век, движещи се около проблема за демаркацията на наука и ненаука, това е нова дума. Файерабенд не търси собствените характеристики на науката и

научния метод, а се опитва да обедини всички форми на човешка активност, имащи някакво познавателно значение. Ако Попъровият проблем за демаркацията и неговите следващи модификации (И. Лакатош, Дж. Агаси, Дж. Холтън) могат да бъдат отнесени към рационалистката догматика на „модерното“ минало, решението на епистемологическия анархизъм съдържа хуманистичните измерения на една бъдеща цялостна теория за развитието на човешкото познание и култура. Може да се предположи например, че многообразните форми на човешката познавателна дейност се отличават с повече черти, които ги обединяват, отколкото с такива, които ги разделят. Това би могло да се покаже чрез по-задълбочено изследване на използваните познавателни средства. Нима магията или псевдонауката (астрологията, алхимията) не съдържат добре развита „протоформа“ на научната експериментална дейност или теоретичния анализ?

Разширяването на понятието за рационално се извършва на основата на изравняването по ценност на теоретическо и практическо. В този аспект може да се говори за практическа рационалност.

Вторият тезис се отнася до обединението на неоправдано разделяните разум и практика, теория и опит, знание и приложения. Вярно е, че за познанието и практиката можем да твърдим, че няма как да бъдат обосновано разделени след концепцията на Карл Маркс в „Немска идеология“ и лекциите на Уилям Джеймз „Прагматизмът“ (Джеймз 1994). Отделният учен или научното общество си поставят някакви социално осмислени цели – да завоюват власт в научните институции, финансова подкрепа, Нобелова награда, да наложат своя теория в научната общност. В този контекст можем да споменем и отчетената от Файерабенд склонност на научните експерти да обслужват икономически интереси срещу добро заплащане, дори и това да е в противоречие с общопризнати научни истини или методи. В социален аспект дейността на Галилей по утвърждаване на хелиоцентризма може да се определи като рационална, защото съответства на тежнени-

ята на прогресивните класи и подкопава всевластието на католическата църква и поддържаните от нея представи за света.

Без да употребява терминологията на дебата за постмодерността, Файерабенд прави значим принос в него. Насочено първоначално срещу „мита“ за научната рационалност, острието на критиката му постига далеч по-важен резултат. Установено е разколебаването на „модернисткото“ преклонение пред единствено „разумните“ образци и е представена своеобразна „постмодернистка“ алтернатива – плурализъмът на равноправни идеи и традиции. Именно това гарантира истинската свобода на изследване и правото на избор на познавателна и културна традиция.

Определянето на концепцията на епистемологичния анархизъм като релативизъм не противоречи на самооценката на автора на „Против метода“. Файерабенд може справедливо да бъде упрекван за неговия чист феноменализъм. Той описва едно кризисно състояние на нещата, без да потърси причините за него. Глобалните кризи, свързани с „пандемията КОВИД-19“ и екологичната катастрофа, опиращи се на съмнителна наука и използвани от елитите за ограничаване на човешките права, потвърждават предупрежденията в „Против метода“ и „Науката в свободното общество“. А що се отнася до господството на рационалните модели, не успяваме да открием убедително обяснение защо те стават доминиращи в Европа в епохата на Новото време, нито на какво се дължи тяхното разпадане в наши дни. Волята на учените да заменят съвета на жреците и да властват или пък тежненятията на свободомислещите интелектуалци към свобода изобщо не носят приписваната им сила. Н. Решър е прав, че всичко това е „по-лесно да се изкаже, отколкото да се обоснове“ (Rescher 1984: 215). Критичният анализ трябва да бъде продължен и задълбочен.

Науката и учените не бива да бъдат сочени като врагове на демокрацията и свободата. Това е по силите само на общности, които имат ресурси да вземат и задържат властта в обществото. Това са богатите и силните. Те подкрепят първите научни институции в епохата на Новото време, защото виждат ползата

от научните открития и технологиите за умножаването на тяхното богатство. В съвременната епоха икономическите елити чрез спонсорство и държавни политики насочват научното развитие към най-перспективните отрасли – технологиите с военно приложение, информационно-комуникационните науки, науките за живота с оглед на тяхното използване в здравеопазването. Именно те носят най-голяма принадлежна стойност на институциите и корпорациите с интерес към тези инвестиции. Пропагандата в полза на дигитализацията на всички основни търговски и икономически дейности, лансирана от Клаус Шваб и неговите сътрудници, заедно с подкрепата за ограниченията по „пандемията“, разкрива намеренията на представителите на тези най-богати кръгове. Мерките срещу пандемията неизбежно ускоряват дигитализацията на „всичко“ (Schwab 2020: 62-64). Обществото на „Индустрия 4.0“ ще промени до неузнаваемост всичко и няма да има нужда от толкова работници и служители – хората стават ненужни. Мобилното пазаруване, работата „от въщи“, онлайн обучението, „телефонната“ медицина, създават илюзията у глобалните капиталисти, че ще могат да се освободят от голяма част от своите работници; в училищата спокойно може да остане само един учител по предмет за цялата държава, а офис-служителите могат да бъдат тотално съкратени. До 2035 г. трябва да бъдат роботизирани $\frac{3}{4}$ от работните места в ресторантите, развлеченията, търговията. А „старците“-милиардери от Световния икономически форум ще могат да се превърнат в свръхчовешки същества със средствата на медицината (Shwab 2020). По думите на норвежкия политолог Пол Щайгън планът на Шваб е „възраждащ се фашизъм в нова форма“ (Косирев 2020). Това има своите основания, доколкото фашизмът е диктатура на най-агресивните кръгове от финансовата олигархия, маскирана като краен национализъм (Бузов 2021).

Парадигмален образ на днешния научен шовинист е един от организаторите на пандемичната истерия в света, имаща за цел баснословни печалби за определени кръгове и политически предимства – Антони Фаучи (Кенеди 2024). Той би бил невъзможен без стоящите зад него Бил Гейтс, Сорос, Безос и Big Pharma.

За тези кръгове злоупотребата с демокрацията в техен интерес е всекидневна дейност. Успехът на подобни „конспирации“ се дължи на мощната подкрепа на глобалните корпоративни медии, които са изразители на интересите на сенчестите елити.

Равноправието на конкурентните традиции е повече от илюзорно, защото зад конкурентните алтернативи на науката не стоят толкова сериозни икономически интереси като тези, обвързани с приоритетните научни области. Интересът към магията или алхимията може да бъде възроден от културологичен или исторически интерес, но те нямат шанс да заемат някакво значимо място в обществото. Фашизмът по изключение се възражда, защото интересите, които го родиха, са още живи. Изключение правят и някои кампании на антинауката като това на движението на креационистите в САЩ, които преди десетилетия се опитаха да отстранят преподаването на еволюционната теория в училищата. Но зад тази кампания стояха отново локални икономически интереси, свързани с увеличаване собствеността на тяхното вероизповедание. Техният поход бе отразен добре в енциклопедията на днешна Америка: анимационния сериал „Семейство Симпсън“.

Подобно обяснение можем да приложим и към проекта за „Зелена сделка“, който се превърна в „свещена крава“ за днешните елити. Тя бе защитена от параноични журналисти (Lynas 2007) и корумпирани политици, (Гор 2008) като дори бяха сформирани комитети от научни експерти и политици („Римски клуб“, Междуправителствена експертна група по климатични промени (IPCC)), които да се занимават с пропаганда и разпространение на екологична истерия. Зад всичко това стои „лоша наука“ (Spencer 2008), а гласовете на истинските учени и съмняващите се в „глобалното затопляне“ все повече се заглушават. Това е обяснимо в една културна среда, изцяло манипулирана от глобалните корпоративни медии и фалшивата политическа пропаганда. Глобалната цел е създаването на климатично неутрална икономика и въвеждането на система за продажба на квоти за замърсяване на въздуха, която да ограничи шансовете за самостоятелно индустриално развитие на бедните страни и да умножи печалбите на

богатите. За преустройство на икономиката от изкопаеми горива към нови енергии има вече подготвени корпоративни кръгове, които енергично протягат ръце към глобалната власт. Те искат да съхранят природата „чиста“ и ненакърнена за тях самите и техните деца.

Либералната утопия за науката в „свободното общество“, развита от Файерабенд, днес изглежда като една красива професорска мечта, която няма шансове за реализация. Тя трябва да бъде оценена високо като защита на плурализма на формите на рационалното, като терапия срещу рационалистичния абсолютизъм, затова ще остане в историята на добре аргументираните философски идеи. Можем да приемем, че неговото желание за свобода на избора на познавателна традиция има непреходна актуалност, но е неизпълнимо в перспективата на днешния корпоративен капитализъм и на либералната философия.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бузов 1996: Бузов, В. Рационалност, познание, култура – В: Данкова, Р. (съст.) Философия и култура. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 253–293/ Bouzov, V. 1996. Ratsionalnost, poznanie, kultura – V: Dankova, R. (sast.) Filosofiya i kultura. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 253–293;

Бузов 2021: Бузов, В. Здравна сигурност или свобода – една фалшива дилема. „Светът в/след глобалната пандемия“. Материали от международна конференция. „Проблеми на социалната и икономическата сигурност“ Т. 1. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 53–59/ Buzov, V. Zdravna sigurnost ili svoboda – edna falshiva dilema. „Svetat v/sled globalnata pandemiya“. Materiali ot mezhdunarodna konferentsiya. „Problemi na sotsialnata i ikonomicheskata sigurnost“ T. 1. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 53–59;;

Czyzewski 2020: Czyzewski, A. Modelling an Unprecedented Pandemic (<https://www.imperial.ac.uk/stories/coronavirus-modelling/>), достъп 15.08.2024;

Гор 2008: Гор, А. Неудобната истина. „Младинска книга“/ Gor, A. 2008. Neudobnata istina. „Mladinska kniga“.

Джеймз 1994: Джеймз, У. Прагматизмът. С.: Арета/ Dzheymz, U. 1994. Pragmatizmat. S.: Areta.

Файерабенд 1996: Файерабенд, П. Против метода. С.: Наука и изкуство/ Fayerabend, P. 1996. Protiv metoda. S.: Nauka i izkustvo.

Фейерабенд 1986: Фейерабенд, П. Против методологического принуждения. Избранные труды по методологии науки. М: Прогресс/ Feyeraabend, P. 1986. Protiv metodologicheskogo prinuzhdeniya -V: Izbranne trud po metodologii nauki. M: Progress.

Feyerabend 1993: Feyerabend, P. Against Method. New York: Verso.

Кенеди 2024: Кенеди, Р. Истинският Антони Фаучи. Бил Гейтс, Биг Фарма и глобалната война срещу демокрацията и общественото здраве. С.: Изток-Запад/ Kenedi 2024: Kenedi, R. Istinskiyat Antoni Fauchi. Bil Geyts, Big Farma i globalnata vojna sreshtu demokratsiyata i obshtestvenoto zdrave. S.: Iztok-Zapad/.

Косирев 2020: Косирев, Д. „Комерсантъ“ – Вече не е заговор: карантината като политически модел. Епицентър, 10.12.2020, (<http://epicenter.bg/article/-Kommersanta--Veche-ne-e-zagovor---karantinata-kato-politicheski-model/234849/11/0/>)/ Kosirev, D., 2020, „Komersanty“ – Veche ne e zagovor: karantinata kao politicheski model – V: Epitsentar, 10.12.2020.

Lynas 2007: Lynas, M. Six Degrees: Our Future on a Hotter Planet. Washington DC: National Geographic.

Rescher 1984: Rescher, N. The Limits of Science. The University of California Press.

СЗО 2024: СЗО: без глобален пандемичен пакт. Провалиха се преговорите между 194 държави. В: Списание 8, 13.05.2024 (<https://sf.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=1355>), достъп 22.08.2024/ SZO: bez globalen pandemichen pakt. Provaliha se pregovorite mezhdu 194 darzhavi. V: Spisanie 8, 13.05.2024 g.

Schwab, T.Malleret, 2020: Schwab, K., T.Malleret. Covid-19: The Great Reset, Forum Publishing.

Spencer 2008: Spencer, R. How Global Warming Hysteria Leads to Bad Science, Pandering Politicians and Misguided Policies That Hurt the Poor. New York: Encounter Books.